

Веселин Панайотов (Шумен, България)

„СЛОВО НА ПОЛЗУ ДУШИ“ — НОВООТКРИТ БОГОМИЛСКИ ПАМЕТНИК

Изследванията на богомилската литература се основават предимно върху анти-богомилските паметници и Тайната книга, но първите са в голяма степен тенденциозно написани, а Тайната книга, от една страна, липсва в славянската писменост, а от друга, дава представа преди всичко за космогоничните възгледи на богомилите. Все пак това произведение е почти единствената основа за съпоставки при издирването на нови богомилски текстове. Може би това е причината повечето от изследователите някак несъзнателно да се стремят да открият нови космогонични съчинения от българските еретици — първо, защото в космогонията разликата между ортодоксалната християнска религия и българската ерес е най-очевидна, и второ, защото изследванията в тази насока имат дълга традиция и следователно такива съчинения по-лесно могат да се открият.

Но космогоничните възгледи не изчерпват богомилството. Те са основа на религиозните, социалните и нравствените убеждения на последователите на ереста — т. е. основа на богомилската практика — това, което прави тази ерес страшна в очите на управляващите. Това положение определя важноста на богомилските произведения на религиозна, социална и нравствена тематика. Засега обаче не са обнародвани паметници, отнасящи се към тези аспекти от възгледите на богомилите¹. Трудността да бъдат разграничени такива произведения в океана на каноничната литература се състои в липсата на утвърден паметник с богомилски характер, който да служи за съпоставка, а също така в сходството при интерпретацията на социално-нравствената тематика в ортодоксалната църква и в богомилската проповед.

По-долу излагам основанията си за включването на още едно произведение към богомилската литература, посветено именно на този неизследван аспект в еретическата писменост. То е озаглавено „Слово на ползу души“ и е включено в сборник от ръкописната сбирка на Държавната библиотека „В. И. Ленин“ (ф. 218 № 1132, XVI в. F^o, два стълба, полуустав, руски ръкопис със следи от български оригинал). Словото се намира на л. 15 г — 16 в. В него се говори за текста на „добрата молитва“, която бог завещава на хората („Отче наш“), за условията, необходими тя да стигне до бога, за „греховните идоли“, за покварата на църквата, в която е влязъл антихристът, за служенето на двама господари (бога и дявола) и пр.

Така изложено, съдържанието на словото вече дава основа за съпоставки с богомилския мироглед. То има апокрифен характер, изразен преди всичко във фикцията, че негов автор е лично Христос: „Добра мѣтва си чѣкомъ рече Хъ. юже предахъ апѣлѣ мѣнмъ. и тѣмнъ въ всь мнрѣ...“ (л. 15 г). Текстът действително е изпъстрен с евангелски и апостолски цитати, но дори фигурално не може да бъде

¹ Turdeanu, E. Apokryphes bogomiles et apokryphes pseudobogomiles. — Revue de l'histoire des religions, 1950, vol. 138.

тичен мироглед и определя идеята за двата храма — църковната сграда и човешката душа. Единият като всичко видимо е във властта на антихриста — другият е истинският храм на бога, запазил чрез божествеността на душата своята чистота. Но и в него може да проникне дяволът посредством „скверните помисли“. Възможността сатаната да влезе в истинския божи храм — душата, предвижда два типа хора — подчинени на дявола или на бога (вторите са „добрите християни“ — според богомилската класификация). Концепцията за човека⁷, изложена в словото, предполага изначалната божественост („доброта“) на душата, която обаче може да се измени под влиянието на „свободната воля“, предоставена на човека — да избере между бога и дявола, между доброто и злото. Избирайки втория, „широкия“ път, човекът сам пожелава да бъде във властта на Сатаната. Ето простъпките, с които „душата“ попада в мрежите на антихриста:

... злымъ нзволѣнемъ срѣца. сквернымн помислы, ан несоблюдѣнемъ чныи. нан похотнымъ всазанѣемъ... л. 16а.

Тези негативни черти на грешника могат да послужат за реконструирането на положителния нравствен идеал на богомилите, иронично описание на който дава Презвитер Козма в своята беседа.

Суть бо еретичн нзвонѹ, акы вѣща, вбразимъ кротчн н смиренн, н молчаливн, блѣдн же сѹт' вндѣтн ѿ лицемърнаго поста, словесе снѣ не рекѹт' не смѣют' са грѣхотомъ, не вплазѹють, хранат са ѿ вѣзра...⁸

Козма, естествено, се опитва да отрече достойнствата на еретиците (бледността едва ли е резултат от „лицемерен“ пост), но зад неговото описание може да се види реалният образ на българския богомил — образ на нравствено чистия аскет. Към този идеал призовава „Слово на ползу души“, въпреки че в него присъства негативната възможност на духовно развитие. Според автора на словото човекът духовно умира в момента, в който избере пътя на злото и започне сам да го твори. Непосредствено след вече цитирания пасаж от словото следва:

... н тогъ бываетъ кончина члѹкѹ томоѹ. н тогъ оуже не стѣтса въ срѣцѣ егѹ нма мѹе. паче хуантса... л. 16а — б.

Духовната смърт на християнина изменя коренно свойствата на самата душа — тя загубва своята божественост и възможността да се издига до божеството — вече е невъзможна молитвата „Отче наш“, единствената молитва, която според Тайната книга и словото може да бъде чута от бога.

Посочените места от „Слово на ползу души“ са много близки до богомилските възгледи, описани в Беседата на Презвитер Козма, което дава известно основание за датировката на текста в ранния период на българската литература⁹.

Ще посоча и някои други особености на „Слово на ползу души“, които не носят така ярко изразен дуализъм, но са характерни за изследвания текст. Прави впечатление, че в „Слово на ползу души“ е променено числото на небесата: в каноничния текст за небето се говори в множествено число (Мт. 6:9), а в словото и в Тайната книга — в единствено. В Тайната книга се обосновава гледището, че най-близките до земята небеса са област на падналите, съблазнени от дявола ангели¹⁰. Следователно формата за множествено число „небеса“ не би трябвало да бъде употребена от запознат с тънкостите на ереста богомил, тъй като това би означавало да се отправи молитва и към Сатаната, който седи на

⁷ Краткостта на текста и липсата на други преписи задължават към мнения от такъв характер да се подхожда като към хипотетични, работни тези.

⁸ Бегунов, Ю. К. Цит. съч., с. 300.

⁹ Датировката има хипотетичен характер, но езиковите данни дават основание да се предполага един протограф, свързан с Преславската книжовна традиция.

¹⁰ Латински извори..., с. 113 и сл.

най-близките до земята небеса. Тези факти свидетелствуват, че граматичната употреба на думата „небе“ в богомилската практика има вероятно точно регламентирана семантика, задължаваща в молитвените текстове да бъде употребявана само формата за единствено число. Под „небето“ ед. чл се е разбирало седмото небе — най-висшата сфера на космоса, седалището на невидимия отец. Единствено към него могат и трябва да бъдат отправени молитвите на истинските християни.

По подобен начин могат да се обяснят и някои други особености на текста: липсата на задължителното (и почти механично поставяно след думата „благослови“) „отче“. В словото последната дума липсва. Ако това не е механичен пропуск в настоящия текст, то тази липса може да бъде обяснена с това, че богомилският автор не иска да напише „отче“ поради всеизвестното дуалистично вярване, че Сатаната е създател на всички земни неща (и на човешкото тяло), следователно и на самия автор на „Слово на ползу души“, а богомилът не може да признае за свой истински отец дявола. Показателен пример в това отношение е практиката на руските последователи на българската ерес, които избягват да споменават бога въобще и вместо „спасибо“ („спаси бог“) те употребяват „спаси Христос“. Дистанцирането на двете понятия прави невъзможно превратното тълкуване на думата „бог“ („да те спаси богът-отец, създателят на твоята плът“, т. е. дяволът).

Трудно е да се каже дали епитетът „добра“ (молитва) има нещо общо със самоназванието на богомилите (и произхождащите от тях ереси) като „добри християни“. При изявено богомилския характер на „Слово на ползу души“ такава възможност не е изключена. Показателно е, че тази „добра молитва“, която „сам Христос“ завещава на хората, е „Отче наш“ — единственият текст на молитва, признан от богомилите.

За да се добие цялостна представа за съдържанието на словото, е необходимо да бъде анализирано още едно понятие: „идолъ гѣхъвнѣн“ — „идолъ мѣзкын“. В контекста на „Слово на ползу души“ този „идол“ има като че ли две значения, свързани с отъждествяването на човека с „божия храм“. Това е едновременно „идолът“, поставен в светата църква от антихриста (л. 16а), и греховният истукан в човешката душа — също така дело на Сатаната (л. 16а—б). И в двата случая обаче този идол е свързан с дяволското начало и носи негативната оценка. Тук е възможен паралел с типично богомилското обвинение срещу православния култ в „идолопоклонство“. Ето защо и този момент в словото може да бъде съотнесен с учението на българските дуалисти.

Според сведенията на Петър Сарнайски в неговата „История на албигойците“ западните дуалисти приемали някои места от Стария завет (обикновено тези, които се цитират и в Новия завет): „Те отхвърляха изцяло Стария завет (...) освен известни пасажи, пренесени от него в Новия завет, които от почит към последния те смятаха достойно да възприемат.“¹¹ Същото се отнася и до богомилите. Потвърждение на това свидетелство откриваме и в „Слово на ползу души“, където старозаветният цитат от пророк Даниил (Дан. 9:27) е цитиран по новозаветния му вариант (Мт. 24:15 = Мр. 13:14). Следователно и в този момент от изследвания паметник се открива съвпадение с богомилския мироглед.

И така апокрифният характер на „Слово на ползу души“, родството му с Тайната книга и отразените в него богомилски представи дават основание този текст да бъде причислен към богомилската литература като пръв текст, разкриващ част от религиозно-социалните възгледи на българските дуалисти. Евангелските цитати, тълкувани в словото, трябва да се прибавят към все още малобройните познати тълкувания на священото писание от богомилите.

¹¹ Petrus Vallium-Sarnaiimonachus. Historia Albigensium. Цит. по: Пейчев, Б. Богомилството в духовната история на Европа (По повод на един стар „Принос към проучването на европейската история на идеите“). — Проблеми на културата, 1980, кн. 1, с. 64.

По-долу публикувам текста на „Слово на ползу души“ в оригиналния му вид с изключение на разделянето на думите и изписването на главните букви при личните имена.

СЛОВО НА ПОЛЗУ ДУШН. БЛАГОВ.

Добра мѣтва си чакомъ рече

л. 15 г

хъ. юже предахъ аплоу

монмъ. н темн въ всь

мнръ. да бо нмъ власть

Ио. 1:12

чадомъ бжѣнмъ быти.

да глѣтъ вче ншь нже еси

Мт. 6:9—10

на небсн. да стѣтса нма

твое во срѣхъ нашн. да

прѣндеть црѣтвѣе твое.

Добра же по добру нзволе-

нїю срѣчнмоу. а по злу нзво-

ленїю срѣца. на болшее осу-

женїе. повелѣ бо якову //

л. 16 а

аплоу глѣти тоже. н въ збо-

рѣнмъ его посланїн. га ба

стѣте въ срѣхъ вашн.

не въ языцѣ точїю. въ

языцѣ бо дхъ молася ле-

І Кор. 14:14

печет по аплоу Павлу.

а оумъ бес плода е. молас-

ся дхомъ да молнтса оумо.

да неколко будеть бесу

сквернымн помыслы в то-

бѣ. поставити ндола грѣ-

ховнаго. еже е мерзость

запустѣнїа. реченаа во еуд-

лїн моемъ снцѣ. тогда

Мт. 24:15

будеть кончна вѣкоу.

егда оузрнѣте мерзость за-

пустѣнїа. прореченоу ю

данномъ прркомъ. сто-

ящу на мѣстѣ стѣ. су-

гоубу же имать слы слово-

СЕ. ЧТЫН ДА РАЗУМѢТЬ
 ЧЮВЪСТВЕНѢ. АНТХ А
 ВЪ СТѢН ЦРКВН СТОИЩА.
 А РАЗУМНѢ ВСАКЪ ЧЛКЪ ЦРКВН
 БЖІА. В НЕН ЖЕ ПОСТАВЛА-
 ЕТСА МЕРЗОСТЬ Н ЗАПУСТѢ-
 НІА. ЗЛЫМЪ НЗВОЛЕНІЕМЪ
 СР ЦА. СКВЕРНЫМН ПОМЫСЛЫ.
 ЛН НЕСОБЛЮДЕНІЕМЪ ШЧНЫ .
 НЛН ПОХОТНЫМЪ ВСАДЗ-
 НІЕМЪ. Н ТОГ А БЫВАЕТЪ
 КОНЧНА ЧАКУ ТОМОУ. Н
 ТОГ А ОУЖЕ НЕ СТНТСА ВЪ
 СР ЦН ЕГО НМА МОЕ. ПАЧЕ //
 ХУАНТСА. А НЖЕ МОЛНТСА
 ТАКОВЫН ГЛА. ОЧЕ НШЬ.
 НО ДЗЪ ГЛЮ ЕМОУ НЕ СНЪ МН
 ЕСН. НО ТОГО ЕСН СНЪ. ЧІН
 В ТОВѢ НДОЛЪ МРЪ КЫН.
 С ЛЮБОВІЮ ТВОЕЮ ПОКОН
 ПРІЕМЛЕТЬ. НЕ ПРЕЩА-
 НСА. ЧЛЧЕ. НЕ МОЩНО РАБО-
 ТОЮ СВОЕЮ МНѢ ОУГОДН-
 ТН. ВЪ СР ЦН СВОЕМЪ НМѢ
 ЮЩЕ ОУЖНЧЕСТВО БЕСО-
 ВЪСКООЕ. ДВѢМА БО Г ДН-
 НОМА НЕ МОЩНО РАБОТАТН.
 СКАЗА ТН ВЪ СВОЕМЪ ЕМ Д-
 ЛІН. НО ЕГО ЖЕ ВЪ СР ЦН ЛЮ-
 БИШН. ТО ТОВѢ ПРАВЫН
 Г ДНЪ. ЛЮБО ЖЕ МОН РАБЪ
 БУДН. ГНУШАНЪ СА СКАРЕ-
 ДНЫХЪ СКВЕРНЪ. НМНЖЕ
 ПНТАЕТСА ВО СР ЦН ТВОЕ
 ЛЕСТЕЦЬ. Н БУДОУ СТА
 Н БА ВА. НМА ТВОЕ ПО ДВАУ.
 ВСЕМН ВНУТРЕННМН СВО-

л. 16 б

Мт. 6:24

Пс. 103:1

НМН. ДА НЕ ПОГРѢШНШЬ
НАДѢЖА БЛГЫ МОН . А ЛЮ-
БО ѠСТОУПНИКУ РАБЪ БУ-
ДН. КОРМА ЕГО СЛАДОСТРА-
СТѢМЪ В СЕБѢ. ДА С ННМЪ
ВЕСЕЛШИСА БЕС КОНЦА В МУ-
КА . ЯЖЕ ОУГОТОВА^х ЕМОУ.
ПРЕЖЕ ДАЖЕ НЕ СТВОРИ-
ВЪ МНРА. ННКОСА ЖЕ БО.
ТИ ПОЛЗЫ. ВЪ ВРЕМА МНѢ
ОУГАЖАТИ. А ВО ДРУГОЕ //
ѠСТУПНИКОУ. ПО НА ВСАКО
ВРЕМА НМѢН СТРА^х МОН В СО-
БѢ. БГУ НШЕМОУ СЛАВА :-

л. 16 в